

2. Ramirez F.O. The Worldwide Rise of Human Rights Education, in *School Knowledge in Comparative and Historical Perspective* / F.O. Ramirez, D. Suárez, J.W. Meyer // *Changing Curricula in Primary and Secondary Education* 35 (Aaron Benavot & Cecilia Braslavsky eds., 2007. – 334 p.
3. Meyer John W. Human Rights in Social Science Textbooks : Cross-National Analyses, 1970–2008 / John W. Meyer, Patricia Bromley, Francisco O. Ramirez // *Sociology of Education*. – 2010. – № 83. – P. 111-134.
4. Tibbitts Felisa. Human Rights Education / in *Encyclopedia of Peace Education*. Ed. by Monisha Bajaj. – Information Age Publishing, 2008. – 184 p.
5. Flowers Nancy. What is Human Rights Education? / in *A Survey of Human Rights Education* (Bertelsmann Verlag ed., 2003) [Electronic resource]. – Access mode : http://www.hrea.org/erc/Library/curriculum_methodology/flowers03.pdf.
6. Tibbitts Felisa. Transformative Learning and Human Rights Education : Taking a Closer Look / Felisa Tibbitts // *Intercultural Education*. – 2005. – Vol. 16. – No. 2. – P. 107-113.
7. *Aktivnoe nenasilie. Kak pravil'no provesti publichnyuyu akciyu protesta* [Active nonviolence. How to rightly hold a public protest]. – Moscow : «Prava cheloveka», 2003. – 71 p.
8. Tyler Tom R. Building a Law-Abiding Society : Taking Public Views About Morality and the Legitimacy of Legal Authorities into Account When Formulating Substantive Law / Tom R. Tyler // *Yale Law School Legal Scholarship Repository*. – 2000. – Vol. 28. – P. 707-739.
9. Verba S.O. “Representative democracy and democratic citizens, philosophical and empirical understanding” / S.O. Verba // *Demokratiya : Antologiya* / disposed by O.S. Protsenko. – Kyiv : Smoloskip, 2005. – P. 957-958.
10. Davletshyna N.V. *Demokratiya, gosudarstvo i obschestvo* [Democracy, state and society] : ucheb. posobie [for sredn. obscheobraz. shk., liceev i gimnazi] / N.V. Davletshyna, B.B. Kymlyka, R.J. Clark, D.U. Ray. – Moscow : Inst. ped. systems, 1995. – 302 p.
11. Wnuk-Lipinski E. *Sociologiya publichnoy zhizni* [Sociology of public life] : textbook / Edmund Wnuk-Lipinski ; transl. from Polish by E.H. Hendal. – Moscow : Mysl', 2012. – 536 p.
12. *Citizen Participation Handbook. People's Voice Project* International Centre for Policy Studies / by ed. G. Gilbreath Holdar and O. Zakharchenko. – Kyiv : “iMedia” Ltd., 2002. – 149 p.

УДК 340.132+343.211.2

ПРИНЦИП LEX INJUSTA NOT EST LEX ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЮРИДИЧНОГО ЗНАЧЕННЯ ВОЛІ

Шевченко М.В., студент

*Запорізький національний університет,
вул. Жуковського, 66, м. Запоріжжя, Україна
mixail_cs@bk.ru*

Наведено перелік критеріїв, з урахуванням яких має бути вирішено питання про юридичну дійсність норми права, що, зокрема, є підставою обмеження юридичного значення волі.

Ключові слова: воля, правовий засіб, несправедливий закон, юридична дійсність норми права.

ПРИНЦИП LEX INJUSTA NOT EST LEX И ОБЕСПЕЧЕНИЕ ЮРИДИЧЕСКОГО ЗНАЧЕНИЯ ВОЛИ

Шевченко М.В.

*Запорожский национальный университет, ул. Жуковского, 66, г. Запорожье, Украина
mixail_cs@bk.ru*

Представлен перечень критериев, с учетом которых должен быть разрешен вопрос о юридической действительности нормы права, в частности, являющейся основанием ограничения юридического значения воли.

Ключевые слова: воля, правовое средство, несправедливый закон, юридическая действительность нормы права.

LEX INJUSTA NOT EST LEX PRINCEPLE AND LEGAL VALUE OF WILL SAFEGUARDING

Shevchenko M.V.

*Zaporizhzhya national university, str. Zhukovskogo, 66, Zaporizhzhya, Ukraine
mixail_cs@bk.ru*

A list of criteria, which must be respected when deciding whether the legal rule is valid, particularly one which is a ground for a deprivation of legal value of will, is set out.

It is of the decisive importance: 1) whether the social life in a particular area requires a state interference; whether a legal coerce to compel individuals to reasonable conduct is necessary; 2) whether the legal rule is determined by circumstances of its origin, objectives of legislator, conditions of its introduction and other relevant circumstances; 3) whether the grounds and procedure of legal rule application concern reasonable life plan of an individual, effectiveness of his actions to achieve goals, consequences of his activity, his desire to facilitate the common good, seriousness of its intentions and meaningfulness of actions; 4) whether the legal rule is formulated with sufficient precision to enable the individual to regulate his conduct?

It is pointed out, that the requirements of art. 3 of the Constitution of Ukraine will be complied with if the content and direction of public authorities' activity disclose no disrespect of human rights and freedoms, obstacles to affirm and ensure human rights and freedoms. It seems undeniable, that otherwise activity of public authorities lacks a legal basis and has no legal effect.

The lawfulness of judgment of the Supreme Court of Ukraine, concerning a deprivation of legal value of will, was challenged in light of principles, mentioned above. In that connection was taken into account that a form of a transaction is required only as a proof of coherence of wills, ensures the proper definition of the essence of the transaction, and the failure to form a transaction may make it impossible to determine the true content of a transaction.

It is asserted, that statutes, which are unjust, devoid of reasonable foundation, cannot be regarded as «law» and, therefore, must be deemed null and void.

Key words: will, remedy, unjust law, legal validity of legal rule.

Режим найбільшого сприяння розвитку бажаних суспільних відносин можливий настільки, наскільки правова система наповнена ефективними правовими засобами для надання діяльності особи належного правового оформлення.

Утвердження принципу пріоритету змістовної сторони права (прав людини, морального підґрунтя юридичних норм, відповідності таких норм умовам соціально-економічного та політичного розвитку) перед формальною супроводжується зміною підходів до правотворення, тлумачення й реалізації норм права, наданням істотного значення психологічним регуляторам поведінки особи в правових відносинах, серед яких основною є воля.

Водночас узгодження вітчизняної правової системи з ідеалами теорії природного права вимагає усунення необґрунтованих формальних обмежень надання волі правового значення.

Теоретичною основою дослідження питання забезпечення юридичного значення волі та принципу «несправедливий закон не є законом» є праці представників природно-правової теорії Ш.-Л. Монтеск'є, Дж. Фінніса, К. Джермейна, а також розвідки Ю.П. Єгорова, І.О. Покровського, Н.В. Рабінович та інших. На основі аналізу наукових джерел буде сформовано перелік критеріїв, за допомогою яких може бути прийнято рішення про

визнання норми такою, що не може застосовуватися в конкретних випадках, зокрема, пов'язаних із реалізацією волі особи.

На думку А.П. Станкевича, воля є істотним і необхідним компонентом ланки, що діалектично пов'язує свідомість та діяльність, а тому сутність і роль волі можна розглянути в такому аспекті: «діяльність (активність) – воля – свідомість». У вольовій поведінці повною мірою виражається свідомо активність особистості, така, що ґрунтується на можливості вибору [1, с. 22].

Душею вольового процесу, його свідомою частиною С.Л. Рубінштейн вважає усвідомлення мети, цілеспрямованість, наполегливість у досягненні мети [2, с. 510].

В.А. Ойгензіхт визначає волю як психічне регулювання поведінки, що полягає в детермінованому й мотивованому бажанні досягнення поставленої мети, у виборі рішення, розробці шляхів і засобів та докладанні зусиль до їх здійснення [1, с. 24].

На думку Ю.П. Єгорова, самостійне психічне значення волі не виключає того, що єдиною можливістю розкрити її зміст є вираження її ззовні. Тобто вольовий процес виражається через ті компоненти волі, які певним чином об'єктивуються в соціальній реальності [3, с. 88].

Отже, воля є свідомо спрямованою активністю людини для визначення мети й способів її досягнення. Якщо виникнення волі викликане потребою досягнення правової мети, то для цілей правового регулювання така воля має виражатися в об'єктивній дійсності.

Належне правове оформлення волевиявлення забезпечується завдяки впровадженню тих чи інших правових засобів.

Доцільним вважаємо трактування О.В. Мальком правових засобів як правових явищ, що виражаються в інструментах і діяннях, за допомогою яких задовольняються інтереси суб'єктів права, забезпечується досягнення соціально корисних цілей [4, с. 224]. На думку вченого, найважливіша функція правових засобів – досягнення ними цілей правового регулювання. Вона проявляється в тому, що своєю «роботою» ці феномени забезпечують безперешкодний рух інтересів суб'єктів до цінностей, їх законне й справедливе задоволення [5, с. 225].

Тому вважаємо, що сформована й виражена в об'єктивній дійсності воля приводить до настання юридичних наслідків, якщо суб'єкт використав відповідний правовий засіб. В іншому випадку, якщо правовий засіб відсутній або не забезпечує реалізацію волі тієї чи іншої спрямованості, що фактично є нормативним обмеженням реалізації волі, вольовий акт не має юридичного значення.

Виключним правом на нормотворчу діяльність наділено державу, тому забезпечення учасників суспільних відносин правовими засобами залежить від волі держави.

У зв'язку із цим С.С. Алексєєв зазначає, що абсолютизування зв'язку правовідносин з індивідуальною волею є недопустимим, оскільки головною є їх обумовленість державною волею, яка визначає, крім усього іншого, зв'язки конкретних правовідносин з індивідуальною волею [5, с. 255–256]. Однак з огляду на те, що право являє собою один із засобів забезпечення справедливого й ефективного впорядкування суспільних відносин, а не лише форму вираження волі держави, зазначений підхід підлягає переосмисленню.

Підхід до оцінки обґрунтованості та юридичної дійсності норми права, що містить нормативне обмеження реалізації волі, у межах нашого дослідження буде вироблено з урахуванням уявлень про природу та якість закону.

По-перше, необхідно звернути увагу на причини формалізації права. Ф. Аквінський доводив, що позитивне право є необхідним із двох причин. Перша полягає в тому, що природне право не забезпечує саме по собі всі рішення або навіть більшість рішень проблем координації в

суспільному житті. Друга причина – необхідність примусу: право існує, щоб примусити егоїстичних людей поводитися розумно [6, с. 50].

По-друге, не менш важливою є відповідність правових норм вимогам «практичної розумності». Термін «практична розумність» введено в науковий обіг Дж. Фіннісом, який писав: «У кожному вдалому позитивному законі є дещо від закону розуму <...> та відрізнити <...> закон розуму від позитивного закону дуже складно. Однак це хоч і складно, проте абсолютно необхідно в кожній моральній доктрині та в усіх законах, створених для держави» [7].

Вимоги, до яких необхідно звернутися, виражають «природно-правовий метод» вироблення «природного права» з огляду на засади природного закону [6, с. 138]. Перша вимога практичної розумності – раціональний план життя. Явно або неявно людина повинна мати внутрішньо узгоджену сукупність цілей та орієнтацій, проте не як плани або замисли, а як дійсні переконання [6, с. 139]. Другою є вимога, щоб людина приносила у світ (у власне життя та життя інших) благо, вчиняючи дії, ефективні для досягнення мети оточуючих. Не можна втрачати можливість, застосовуючи недієві методи. Про дії людини слід судити відповідно до їх ефективності, придатності для досягнення мети, корисності, наслідків [6, с. 147]. Третя вимога практичної розумності може бути сформульована таким чином: не можна вчиняти діяння, яке саме по собі лише заподіює шкоду або перешкоджає реалізації одного чи багатьох основних видів людського блага; позитивні наслідки такого діяння переважають шкоду, заподіяну ним [6, с. 156]. Найчастіше конкретні моральні обов'язки людини та її моральна відповідальність ґрунтуються на четвертій вимозі, яку можна назвати вимогою брати до уваги та сприяти загальному благу суспільства [6, с. 163]. Першим теоретиком, який сформулював п'яту вимогу з усією можливою суворістю, був Ф. Аквінський: якщо людина обирає вчинок, який, за її судженням, у підсумку є нерозумним, або не обирає вчинок, якого, за її судженням, вимагає розум, тоді вибір її є нерозумним, наскільки б помилковими не були судження її сумління [6, с. 164].

Влада є безкорисною для загального блага, якщо постанови влади не розглядаються як такі, що виключають підстави, тобто як достатні підстави для дії, незважаючи на те, що сам підвладний не видав би такої постанови та навіть вважає видану постанову певним чином нерозумною, що не відповідає загальному благу [6, с. 436].

По-третє, обмежувальні заходи, передбачені законом, підлягають дослідженню в аспекті положень теорії природного права, яка спрямована на об'єктивне відображення вищезазначених та інших вимог та ідеалів практичної розумності.

Необхідно підтримати тезу М.І. Матузова про те, що закон є найбільш цивілізованою й досконалою формою вираження права [4, с. 74]. Водночас теоретиками природного права запропоновано підстави вважати закон таким, що підриває здатність права як соціального регулятора забезпечити організованість і розвиток суспільства.

Доречним у цьому контексті є посилання на міркування Ш.-Л. Монтеск'є про те, що закони мають відповідати фізичним властивостям країни, її клімату, якостям ґрунту, її положенню, розмірам, способу життя її народів, ступеню свободи, що допускається устроєм держави, релігії населення, його схильностям, багатству, чисельності, торгівлі, звичаям. Закони пов'язані між собою та обумовлюються обставинами свого виникнення, цілями законодавця [8, с. 16]. Людським законам властиво від природи відповідати всім обставинам дійсності, що постійно видозмінюється, і піддаватися всім змінам волі людей. Закони можна змінювати, оскільки вони визнаються законами лише тоді, коли вони хороші [8, с. 408].

Крім того, мають братися до уваги уявлення про природу публічної влади. Як зазначає Дж. Фінніс, у самого правителя немає права вимагати підкорення, проте в нього є влада давати розпорядження та вводити закони, які є морально обов'язковими, він є відповідальним за їх примусове виконання. Цією владою його наділено задля загального блага. Відповідно, якщо правитель використовує свої повноваження, щоб видавати постанови всупереч загальному

благу або принаймні одному принципу практичної розумності, ці постанови повністю позбавлені тієї влади, яку вони мають через те, що виходять від нього. Самі по собі такі постанови не створюють жодного морального обов'язку [6, с. 444].

Вищезазначені міркування породжують необхідність у з'ясуванні питання про подолання формально-юридичної властивості закону з огляду на те, що його положення не сумісні з принципами права й прагненням до загального блага. Інакше кажучи, порушується питання про дію принципу *lex injusta not est lex*.

У давньогрецькій філософсько-правовій думці було поширеним твердження про те, що неправильними є закони, які встановлені не заради загального блага всієї держави [9, с. 129]. Водночас стверджується, що там, де закон є володарем правителів так, що вони є його рабами, вбачається спасіння держави та всі блага, які лише можуть бути даровані державам [9, с. 129].

Неодмінною рисою більшості правових систем сучасності є констатація людиноцентризму держави через повагу до прав людини та покликання держави забезпечувати найбільш сприятливі умови життя суспільства. Наприклад, відповідно до положень ст. 3 Конституції України людина, її життя й здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю; зміст і спрямованість діяльності держави визначаються правами, свободами людини та їх гарантіями [10].

На погляд Дж. Фінніса, писана конституція – не договір про самознищення, її формулювання можна звужувати й розширювати заборонами та дозволами, необхідними для того, щоб не дати користуватися її нормами тим, хто прагне її скасувати. Цінностям, які мають забезпечуватися владою закону й конституційним правлінням, іноді краще служить тимчасовий, проте, можливо, різкий відступ від закону й конституції [6, с. 343]. Правове мислення дозволяє системі норм бути достатньо доступною для принципів практичної розумності, імперативність яких постає з їх доцільності (за справедливістю та для загального блага). Правова система є більш відкритою широкому потоку практичного мислення, у якому постанова, дійсна відповідно до формальних критеріїв дійсності, може бути визнана несправедливою та, відповідно, незастосовною повністю або частково [6, с. 440-441].

Зазначене твердження узгоджується з наведеним положенням Конституції України. Більше того, аналіз змісту ст. 3 Конституції України дозволяє дійти висновку про те, що якщо зміст і спрямованість діяльності органів публічної влади та їх посадових осіб є несумісною з повагою до прав, свобод людини та їх гарантій, перешкоджає утвердженню людини, її життя й здоров'я, честі й гідності, недоторканності й безпеки як найвищої соціальної цінності, то така діяльність не є діяльністю держави та, що є визначальним, не може мати юридичних наслідків.

Також потрібно зважати на підхід до розуміння закону, застосований у прецедентній практиці Європейського суду з прав людини. Ідеться про те, що законодавство повинне відповідати певним умовам «якості». Норма не може вважатися законом до того часу, доки її не буде сформульовано з достатньою точністю, щоб надати громадянину можливість регулювати свою поведінку: за потреби, за відповідної консультації він повинен бути здатним передбачати тією мірою, що є розумною за відповідних обставин, наслідки, які може спричинити його дія. Поняття передбачуваності стосується не лише поведінки, наслідки якої заявник повинен обґрунтовано передбачати, а й «формальностей, умов, обмежень або санкцій», які можуть поширюватися на таку поведінку, якщо буде встановлено, що вона порушує національне законодавство (п.п.51 та 52 Рішення Європейського суду з прав людини від 05.05.2011 р. в справі «Редакція газети «Правое Дело» та Штекель проти України») [11].

Вищевикладене слід покласти в основу тези про те, що походження нормативно-правового акта від уповноваженого органу, посадової особи, а також офіційне визнання державою та

юридичною практикою дійсності такого акта не є безумовною підставою його юридичної дійсності. Висновок про юридичну дійсність норми права має ґрунтуватися, зокрема, на результатах з'ясування таких обставин:

- 1) чи потребує суспільне життя в певній сфері державного втручання; чи необхідним є державно-правовий примус для примушування особи до розумної поведінки;
- 2) чи обумовлюється норма права обставинами свого виникнення, цілями законодавця, з огляду на які її введено в дію, та іншими обставинами;
- 3) чи підстави й порядок застосування норми права зважають на раціональний план життя особи, ефективність її дій для досягнення мети, негативні й позитивні наслідки діяльності особи, її бажання сприяти загальному благу, серйозність її намірів та осмисленість дій (вимоги практичної розумності);
- 4) чи чітко сформульовано норму права, чи є передбачуваним розвиток суспільних відносин у сфері застосування такої норми.

Водночас не можна говорити, що несправедливість закону звільняє від поєданого з ним морального обов'язку тих, про кого не можна сказати, що закон обтяжив їх несправедливо. Має бути дано оцінку співмірності незастосування закону з точки зору недопущення ослаблення поваги суспільства до влади або до конституції, якщо таке ослаблення призведе до негативних наслідків для загального блага [6, с. 446].

Отриманню більш точного уявлення про практичне застосування зазначеного підходу до оцінки волі сприятиме дослідження правомірності висновку, викладеного в Постанові Верховного Суду України в справі № 6-2цс13 про правові наслідки вчинення нотаріусом нотаріального напису за межами нотаріального округу [12]. Так, фактичні обставини справи є такими: на прохання хворого заповідача приватний нотаріус виїздила за місцем проживання заповідача, яке було за межами її нотаріального округу, тоді як згідно з п.2 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, нотаріальні дії повинні вчинятися в межах нотаріального округу [13]. Верховним Судом України визнано, що таке порушення вимог законодавства щодо вимог посвідчення заповіту є підставою для визнання його недійсним [12].

Вирішуючи питання про правомірність зазначеного прикладу правозастосування з урахуванням зазначеного вище підходу, необхідно зробити висновок про правомірність застосування норми про обмеження нотаріальної діяльності за межами нотаріального округу в аспекті конкретних обставин справи.

По-перше, таке правозастосування суперечить цілям законодавця. На основі узагальнення наукових праць [14, с. 176] можна стверджувати, що форма договору необхідна лише як доказ узгодженості волі, забезпечує належне визначення суті правочину, а недотримання форми правочину може позбавити можливості визначити істинний зміст правочину.

Як зазначає Н.В. Рабінович, конкретні обставини окремих справ іноді можуть вимагати відступу від встановлених формальностей, якщо це необхідно в інтересах правильної реалізації сутності правочину, а законність, достовірність правочину, доцільність його укладення й подальшого виконання не викликає сумнівів [15, с. 79-80].

У випадку, що розглядається, волевиявлення заповідача відображає його волю щодо розпорядження майном певним чином, тобто воля спрямовувалася на настання юридичних наслідків, а також закріплювалася в письмовому документі. Більше того, дійсна воля заповідача, правомірність заповіту та інші факти, що підлягають встановленню під час вчинення посвідчувального напису, були підтверджені нотаріусом.

По-друге, дії заповідача для вчинення заповіту спиралися на раціональний план розпорядження власним майном (перша вимога практичної розумності); були серйозними, цілеспрямованими й ефективними, тобто відповідали вимогам осмислення порядку

розподілу його майна, документального оформлення такого порядку, звернення до нотаріуса за нотаріальним посвідченням заповіту (друга та п'ята вимоги практичної розумності); спрямовувалися на передбачену правом можливість визначити долю майна самостійно, що виключає негативні наслідки для інших осіб (третя вимога практичної розумності); визначеність щодо долі майна заповідача відповідно до його волі сприяє загальному благу (четверта вимога практичної розумності).

Таким чином, невизнання правових наслідків волі заповідача у зв'язку з недотриманням вимоги про нотаріальне посвідчення заповіту в цьому випадку не ґрунтується на цілях нотаріального посвідчення та вимогах практичної розумності. Отже, цей приклад правозастосування не ґрунтується на повазі до прав людини, є несправедливим, у зв'язку із чим не може визнаватися правомірним.

Таким чином, воля, будучи регулятором психіки людини, являє собою основний елемент механізму впливу особи на правову дійсність. Обсяг ефективних засобів задоволення правомірних інтересів особи є показником зрілості правової системи. Нормативно-правові акти та акти правозастосування, висновок про справедливість яких із точки зору їх доречності, відповідності ідеалам людиноцентризму, принципам практичної розумності є негативним, не можуть бути правовою перешкодою, у тому числі для реалізації волі особи, не мають юридичної сили, а тому застосуванню не підлягають.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ойгензихт В.А. Воля и волеизъявление / В.А. Ойгензихт. – Душанбе : Дониш, 1983. – 256 с.
2. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – СПб : Питер, 2002. – 720 с.
3. Егоров Ю.П. Волевой процесс в сделке / Ю.П. Егоров // Российский юридический журнал. – 2004. – № 4. – С. 85-91.
4. Матузов Н.И. Теория государства и права / Н.И. Матузов, А.В. Малько. – М. : Юристъ, 2004. – 512 с.
5. Алексеев С.С. Проблемы теории права : основные вопросы общей теории социалистического права : в 2 т. / С.С. Алексеев. – Свердловск : Изд-во Свердловского юрид. ин-та, 1972. – Т. 1. – 1972. – 396 с.
6. Финнис Дж. Естественное право и естественные права / Дж. Финнис ; пер. с англ. – М. : ИРИСЭН ; Мысль, 2012. – 554 с.
7. Germain C. Doctor and Student [Electronic resource] / C. Germain. – Access mode : <http://lonang.com/library/reference/stgermain-doctor-and-student>.
8. Монтескье Ш.-Л. О духе законов / Ш.-Л. Монтескье. – М. : Мысль, 1999. – 672 с.
9. Полное собрание творений Платона : в 15 т. / С.А. Жебелев, Л.П. Карсавин, Э.Л. Радлов. – СПб. : Военная Типография Штаба Рабоче-Крестьянской Красной Армии, 1923. – Т. 3 : Законы. – 1923. – 220 с.
10. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
11. Рішення Європейського суду з прав людини від 05.05.2011 р. у справі «Редакція газети «Правое дело» та Штекель проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=307>.
12. Постанова Верховного Суду України від 20.02.2013 р. у справі № 6-2цс13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf>.

13. Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України : затверджений Наказом Міністерства юстиції України від 22.02.2012 р. № 296/5 // Офіційний вісник України. – 2012. – № 17. – Ст. 632.
14. Саватьє Р. Теория обязательств : юридический и экономический очерк / Р. Саватьє ; пер. с фр. – М. : Прогресс, 1972. – 440 с.
15. Рабинович Н.В. Недействительность сделок и ее последствия / Н.В. Рабинович. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1960. – 171 с.

REFERENCES

1. Oygenzikht V.A. *Volya i voleiz'yavlenie* [The will and the expression of will] / V.A. Oygenzikht. – Dushanbe : «Donisch». – 1983. – 256 p.
2. Rubinshteyn S.L. *Osnovy obschey psikhologii* [Principles of general psychology] / S.L. Rubinshteyn. – Saint Petersburg : Piter. – 2002. – 720 p.
3. Egorov Yu.P. “Volitional process in the transaction” / Yu.P. Egorov // *Rossiyskiy yuridicheskiy zhurnal*. – 2004. – № 4. – P. 85-91.
4. Matuzov N.I. *Teoriya gosudarstva i prava* [Theory of state and law] / N.I. Matuzov, A.V. Mal'ko. – Moscow : Yurist'. – 2004. – 512 p.
5. Alekseev S.S. *Problemy teorii prava : Osnovnye voprosy obschey teorii socialisticheskogo prava* [Problems of the theory of law : the main issues of the general theory of socialist law] : in 2 volumes. – Vol. 1 / S.S. Alekseev. – Sverdlovsk : Izd-vo of Sverdlovsk legal institute. – 1972. – 396 p.
6. Finnis J. *Natural law and natural rights* : transl. from English / John Finnis. – Moscow : IRISEN, Mysl'. – 2012. – 554 p.
7. Germain C. “Doctor and Student” [Electronic resource] / Cristopher St. Germain. – Access mode : <http://lonang.com/library/reference/stgermain-doctor-and-student/>.
8. Montesk'e Sh.-L. *O dukhe zakonov* [Spirit of laws] / Sh.-L. Montesk'e. – Moscow : Mysl'. – 1999. – 672 p.
9. Complete collection of works of Plato in 15 vol. – Volume III : Laws / S.A. Zhebelev, L.P. Karsavin, E.L. Radlov.. – Petersburg : Voennaya Tipografiya Staff of Rabochekrest'yansoky of Red Army. – 1923. – 220 p.
10. “Constitution of Ukraine” : Law of Ukraine of 28.06.1996 № 254к/96-ВР // *Vidomosti Verkhovnoy Radi Ukraine*. – 1996. – № 30. – Art. 141.
11. Judgement of the European Court of Human Rights of May 5, 2011 on “Editorial Board of Pravoye Delo and Shtekel v. Ukraine” [Electronic resource]. – Access mode : <http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=307>.
12. “Resolution of the Supreme Court of Ukraine of February 20, 2013 in case № 6-2цц13” [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf>.
13. “Procedure of making notarial acts by notaries of Ukraine (approved by the Ministry of Justice of Ukraine of 22.02.2012 № 296/5)” // *Oficiyniy visnik Ukraine*. – 2012. – № 17. – Art. 632.
14. Savatier R. *Teoriya obyazatel'stv : yuridicheskiy i ekonomicheskiy ocherk* [The theory of liabilities : Legal and economic sketch : transl. from French] / R. Savatier. – Moscow : Progress. – 1972. – 440 p.
15. Rabinovich N.V. *Nedeystvitel'nost' sdelok i ee posledstviya* [Invalidity of transactions and its consequences] / N.V. Rabinovich. – Leningrad : Izd-vo of Leningrad university. – 1960. – 171 p.